

MOC, KTERÁ SE ZRODÍ ZE SLABOSTI UTLAČOVANÝCH

Jakub Ort

Předmluva k českému vydání knihy Paula Freireho: *Pedagogika utlačovaných* představuje myšlenky knihy ve světle environmentální, dekolonizační a feministické kritiky. Je výborným shrnutím východisek metody Futuropolis.

Politický a filosofický rozměr Freireho myšlení

Vzdělávání je politická záležitost. O Freireho práci to platí doslova. Na začátku šedesátých let se stal hlavní postavou programu, ve kterém učil chudé brazilské rolníky číst a zároveň kriticky rozumět vlastní pozici v rámci společenského uspořádání. Lidé se učili slabikovat pomocí obrázků promítaných na zdi svých obydlí a diskutovali o příčinách problémů, které zažívají. Přímý politický rozměr měl samotný boj s negramotností. Podle brazilských zákonů té doby mohli volit jen ti, kdo uměli číst a psát. Rolníci se tak díky Freireho vzdělávacím programům stávali také občany. Ve vládou podporovaném programu měl Freire v plánu naučit číst dva miliony lidí, což by byla voličská síla, které mohla zásadním způsobem posílit možnost prosazování levicových reforem a ohrozit privilegia úzké vrstvy ekonomických elit. Není tedy náhoda, že když se v roce 1964 chopila vlády diktatura vojenské junty, která se přesně těchto procesů obávala, program byl zrušen, Freire krátce uvězněn a nakonec donucen k emigraci.

Freireho programy nebyly ovšem v žádném případě jen trikem, pomocí kterého měla levice vyhrát ve volbách. Spojení vzdělávání a politiky nemá dopady jen na pojetí vzdělávání (které není nikdy politicky neutrální), ale utváří i určité pojetí politiky. *Pedagogika utlačovaných* tak není jen knihou shrnující Freireho pedagogické principy, ale, jak si čtenářky a čtenáři rychle všimnou, je to také a možná především text o politice a určité vizi společenské změny. Je plná odkazů na filosofy, intelektuály a revolucionáře, kteří utvářeli krajinu diskusí o radikální politice pozdních šedesátých let. Ta byla specifická vrcholící krizí komunistických stran a oficiální sovětského marxismu, ale také nástupem nových hnutí spojených se studentskými revolucemi nebo antikoloniálními osvobozenecnými boji. Freireho myšlení nese stopy těchto pohybů, ke kterým zároveň zásadně přispělo.

Mezi třídou a lidem

Při četbě *Pedagogiky utlačovaných* může některé vyděsit radikální rétorika či autorova podpora kubánské revoluce. Strašidlo komunismu bylo ostatně užitečným nástrojem, který proti Freiremu upotřebila vojenská diktatura v šedesátých letech, ale i současný brazilský prezident Bolsonaro, který se rozhodl vymazat Freireho a všechny zmínky o něm ze vzdělávacího systému. Velká část Freireho polemiky je ovšem namířená proti dobovému marxismu a politickým strategiím komunistických stran.

Na prvním místě jde o odmítnutí leninského pojetí revoluční avantgardy, kterou mají masy slepě následovat. Podle Freireho tento přístup nikdy nemůže přinést skutečné osvobození. Pokud nenabídne revoluční hnutí jiný typ vztahu mezi masami a vedením, může těžko revoluce přinést skutečné osvobození a hrozí, že jedny utlačovatele nahradí druzí. Dialog, na který klade Freire takový důraz, je zároveň způsobem, jakým má v revolučním hnutí probíhat výměna mezi politickými lídry a širokou základnou. Vzdělávání je pak nutnou součástí takové

politiky, která nespočívá v tom, naučit obyčejné lidi slabikovat poučky sepsané politickými profesionály a specialisty, ale dát jim do rukou prostředky, skrze které mohou formulovat vlastní obtíže, touhy a strategie. Emancipace už tak není pouze vnějším cílem hnutí, ale procesem, který se odehrává v jeho nitru. Právě to je politicky nejradikálnější příspěvek Freireho pedagogiky, který dosud pobuřuje i politické vůdce a myslitele, které byste těžko podezřívali z toho, že mají něco společného s leninským konceptem revoluce.

Druhý prvek komunistického hnutí, který Freire opustil, sahá až daleko za Lenina k samotnému srdci marxismu a je jím třída. Neochota používat toto slovo není jen projevem čistě terminologického sporu, ale má praktické příčiny a důsledky. Marxismus z dobrých důvodů chápe jako hlavního aktéra společenské změny dělnickou třídu. Je to její místo v srdci kapitalistického systému, její organizovanost spojená s časem společně stráveným při výrobním procesu, ale především její práce, která je motorem kapitalistického hospodářství a také mocnou pákou, o kterou lze opřít politický konflikt. Brazílie šedesátých let se sice rychle industrializovala, ale její hospodářství bylo stále založeno především na zemědělství a velká část nejchudších lidí také žila podobně jako v dalších latinskoamerických zemích té doby mimo města. To je také důvod proč se levicová politika, ta revoluční ani ta umírněnější, nemohla spoléhat výlučně na dělnickou třídu.

Freire, který sám pracoval primárně s chudými rolníky, proto mluví především o lidu jako širším pojmu, který tvoří protiklad k úzké vrstvě vládnoucích elit, případně odkazuje k obecnému protikladu utlačujících a utlačovaných a který překračuje jasně vymezený vztah dělníka a kapitalisty. Pojem lidu může znít zastaralé a sám Freire ve svých pozdějších pracích mluví o kritickém občanství, uchovává v sobě ale důležitý moment. Překračuje fixaci na dělnickou třídu, která staví jednu skupinu utlačovaných nad všechny ostatní, ale zároveň neopouští přesvědčení, že emancipační politika je záležitostí kolektivních aktérů a nemá stát pouze na osvícených individuích. Tak jako je vzdělávání ve Freireho pojetí kolektivním procesem, tak je i emancipační politika nutně spojená s hledáním kolektivních zájmů a jejich společným prosazováním. Tato tradice ostatně přežívá v tradici politiky sociálních (ve španělštině či portugalštině lidových) hnutí, která je v Latinské Americe obzvlášť bohatá a dosud pracuje s přístupy organizování a kritické pedagogiky.

Mezi marxismem a humanismem

Dalším velkým tématem marxismu šedesátých let byl návrat člověka do mechanické a zatuhlé marxistické teorie i praxe. V dějinných schématech a ekonomizujícím pohledu na společnost i člověka se ztrácel hlubší rozměr lidské existence a část marxistických intelektuálů se poohlížela po intelektuálních zdrojích, které měly tento deficit doplnit. Zásadní pro udržení návaznosti na marxismus bylo objevení rukopisů mladého Marxe. V nich ještě nad ekonomickými úvahami převažuje obecněji pojatá hegelovská dialektika pána a raba, ale také koncept odcizení, které je možné chápat ekonomicky – ve smyslu odcizení pracujících od plodů jejich práce, ale je také ve více existenciálním smyslu – jako odcizení člověka od smysluplné existence. Zde se v tzv. marxistickém humanismu setkává Marxův důraz na sociální a ekonomickou podmíněnost člověka s důrazy filosofů, ze kterých v Pedagogice utlačovaných vychází Freire. Najdeme mezi nimi Jeana Paula Sartra, Simon de Beauvoir a další představitele francouzského existencialismu, ale také Ericha Fromma nebo českého humanistického marxistu Karla Kosíka.

Humanistické hodnoty tvoří vedle úsilí o sociální spravedlnost jádro Freireho knihy. Vzdělání je tu nástroj rozvoje člověka, nabízí osvobodit se skrze kritické

myšlení od falešných představ o sobě i o světě, získat moc nad vlastním osudem a navázat rovné vztahy s druhými. Freireho kritika bankovního vzdělávání je také kritikou institucí a hierarchií, ve kterých se člověk stává pouhým příjemcem předpřipravených informací a nemůže aktivně rozvíjet sebe sama. Osvobození se od ekonomického útlaku je nutnou, ale nikoli dostačující podmínkou skutečné emancipace.

K Freireho myšlení patří vedle humanistické interpretace marxismu i humanistická interpretace křesťanství. Marxismus se s křesťanstvím protnul v 60. letech v podobě marxisticko-křesťanského dialogu, ale také v podobě v latinské Americe zvláště vlivné teologie osvobození. Freireho ovlivnilo obojí. U Ježíše hledal místo zázraků jádro humanistického přístupu k člověku. Boží království zaslíbené chudým podobně jako teologie osvobození nechápal jako útěchu odloženou kamsi do posmrtného života, ale jako závazek k angažovanosti proti „strukturálnímu hříchu“ nespravedlivého společenského uspořádání. V Pedagogice utlačovaných tak můžeme narazit na všechny tři křesťanské ctnosti: víru, naději a lásku. Je to ovšem především víra v lidi a jejich potenciál být něčím více než jen předměty útlaku; láska, která otevírá cestu k dialogu, na který klade Freire takový důraz; a naděje, která otevírá možnost změny a zpochybňuje trvalost současného společenského uspořádání. Ne neprávem mluví někteří ve spojení s Freireho myšlením o „sekulární teologii“.

Mezi vzděláváním a učením se

Freireho přístup pochopitelně vzbudil kritiku z celé řady stran. Ta nejzajímavější ovšem většinou míří od jeho žáků a těch, kteří sami pracovali s jeho pojetím pedagogiky. Freireho metody boje proti ngramotnosti se uplatnily v celé řadě zemí, ale nejde jen o ně. Pojetí vzdělávání jako posílení moci těch, kteří ji nemají, se stalo nedílnou součástí práce celé řady sociálních hnutí. Pedagogika utlačovaných se tak, v souladu se svými principy, rozvíjela pod vlivem celé řady kontextů a v některých narážela i na své meze. Z politického hlediska je jednou z těch nejzásadnějších mezi Freireho přístupem chybějící citlivost k různým typům útlaku, jejichž kritika se od šedesátých let silně rozvinula. Patří mezi ně především otázka ekologie, feminismu a dekolonizace. Není na místě odsuzovat Freireho za to, že ve víc než půl století starém textu schází témata, která dnes vibrují veřejným prostorem. Problém je spíše v tom, že se na těchto tématech ukazují hlubší omezení některých Freireho východisek. Humanistický model totiž sice posloužil pro provzdušnění konformistických vzdělávacích systémů i oficiálního marxismu, pracuje ale s určitou vizí člověka a jeho osvobození, která není tak univerzální, jak se tváří.

Tuto zkušenost pojmenovali na praktické úrovni vzdělavatelé vyškolení ve Freireho pedagogice, kteří pracovali ve vesnicích rolníků a původních obyvatel v peruánských Andách. Došli postupně k tomu, že metody, se kterými pracují, mají být sice otevřené zkušenosti místních lidí, ale předpokládají určitou vizi světa, naplněného lidského života a osvobození, které jsou s jejich pohledem na určitých místech v rozporu. Klíčovým je samotný vztah místních lidí k přírodě. Freire pracuje se silným oddělením člověka od přírody. Člověk se odlišuje od přírody tím, že nabývá kritického vědomí, stává se hybatelem dějin, transformuje svět kolem sebe a přestává být jen objektem. Tradiční kosmologie místních lidí oproti tomu chápe člověka mnohem pevněji zasazeného v síti vztahů s tím, co osvícenství odděluje od člověka jakožto přírodu. Myšlení, které jasně nerozlišuje přírodu a kulturu, by ale pravděpodobně ve Freireho pojetí bylo chápáno jako „nekritické“ či „magické“.

Podobný problém ukazuje dekolonizační perspektiva s ohledem na celou kulturu a vědění původních obyvatel. Zatímco Freireho humanismus vychází z představy

univerzálních rysů lidského rozumu, ukazuje se, že rejstřík způsobů poznávání světa je mnohem širší. Projekty spojené s alfabetizací jsou podle některých kritiků problematické i proto, že sice posilují možnosti lidí hájit své zájmy na poli moderních politických institucí, mohou mít ale tendenci potlačovat jiné tradiční typy vědění a zpřetrhávat jejich komunitní předávání. Humanistický důraz na svobodu jako kritické vystoupení z pout mýtů, tradice a komunity a zaujetí autonomní pozice založené na univerzálním rozumu tu ukazuje svou odvrácenou tvář. Navzdory Freireho důrazu na společenství a kolektivitu mohou této kritice padnout za oběť kromě falešných ideologií i blahodárné svazky s lidmi a světem kolem nás.

Vzdělavatelé pracující v peruánských Andách proto přehodnotili Freireho přístup a dali větší prostor podpoře místních lidí v rozvíjení komunit v souladu s vlastní tradicí a vztahu k okolní přírodě. S dilematem toho, co vše má přinést do vzdělávacího procesu vzdělávající a co nechat na vzdělávaném, nakolik má vzdělávající vzdělávat a nakolik se sám učit, se potýká ovšem sám Freire. Pedagogika utlačovaných svědčí o tom, že na některých místech přehlédl limity předpokladů, které považoval za univerzální. Ve Freireho myšlení je ovšem také prvek, který později nazval „velikonoční zkušeností“, zážitkem vzdělávajícího, který vstoupí do tak hlubokého dialogu se vzdělávaným a jeho světem, že je připraven vzdát se svých teorií a postojů, které si do dialogu přináší. Je to tedy křesťanská metafora smrti a nového zrození. Nalézání a překonávání limitů pedagogiky utlačovaných v setkání s druhým je tak nakonec jejím nejvlastnějším projevem.

Mezi konfliktem a dialogem

Zdá se, že celá řada Freireho důrazů se začíná prosazovat. Leckde se mluví o alternativním vzdělávání a leckde si hledá cestu i do středoproudého školství. Dialog, komunikace a odpor hierarchickým a zkonstatěným strukturám se staly téměř módními pojmy. Co si ovšem počít s těmi pojmy z Pedagogiky utlačovaných, které tak módní nejsou a zároveň je nelze tak snadno ignorovat, protože jeden z nich to dopracoval až do názvu knihy? Jak si poradit s rozporem mezi utlačovanými a utlačujícími, který tvoří jádro Freireho úvah napříč celým textem?

Je pravda, že obecné rozdělení na utlačující a utlačované může být problematické. Jak jsme viděli výše, formy útlaků jsou různé, mohou se prolínat a stát proti sobě. Stejně tak je problematická představa o kolektivním překonání útlaku skrze jednorázově chápanou revoluci, která na některých místech textu probleskuje (i když sám Freire dobře věděl, že překonání útlaku je mnohem složitější cestou spojenou právě se vzděláváním). Nakonec je také jasné, že ne každá společnost vykazuje stejně markantní způsoby závislosti a podrobení jako Brazílie šedesátých let a ne vždy je tak možné narýsovat mezi utlačovateli a utlačovanými tak jasnou hranici.

Přesto je však dle mého názoru zásadní z kritické pedagogiky téma konfliktu zachovat. Pokud si vezmeme z Freireho dialog a odmítneme konflikt, může naše práce zdegenerovat do podoby povinného pracovního teambuildingu, kde jsou sice všichni nabádáni sdílet své pocity a navazovat vztahy, nikdo se ale z dobrých důvodů neodvážá vznést tu hlavní otázku, kterou mají všichni na mysli: proč musím trávit svůj čas tady, místo abych byl s rodinou nebo s přáteli? Tam kde existují zaměstnavatelé a zaměstnaní; lidé kteří musí vydělávat na nájem a lidé, kteří nemusí pracovat, protože vlastní domy; tam kde existují ropné společnosti a lidé, kterým bere životy klimatická katastrofa, tam na sebe naráží i protichůdné zájmy.

Freire dobře ví, že tyto konflikty nezmizí prostě tak, že o nich přestaneme mluvit. Odmítá také řešení „falešné velkorysosti“, která utlačovaným nabízí jen dobročinnost a nechává je nadále bezmocné. Freire by ale nebyl ani zastáncem přístupu, který nechce „darovat ryby, ale radši naučit lidi rybařit“. Problém totiž většinou nespočívá ve schopnostech obyčejných lidí, ale v tom, kdo vlastní rybník. Pedagogika utlačovaných je cestou, jak pomoci lidem uchopit příčiny společenských konfliktů, ale také posílit vlastní kolektivní moc. Proto mluví Freire také o vzdělávání jakožto organizování. V pasáži, která je dnes aktuální stejně jako před padesáti lety, popisuje, jak pravicoví populisté manipulují s lidmi a získávají je na svou stranu skrze falešná řešení jejich problémů. Alternativa, kterou Freire nabízí ale nespočívá jen ve vzdělávání ke kritickému myšlení, které rozliší pravdivé informace od nepravdivých. Je založená i na organizování a budování moci lidí, kteří se pak mohou postavit svým problémům sami a zbaví se tak tragického dilematu mezi podporou těch, kteří jejich problémy ignorují, a podporou falešných spasitelů, kteří je využívají jen pro svůj prospěch. Proto dědictví Paulo Freireho nepatří jen do škol, ale i do komunit, odborů a sociálních hnutí.

EVROPSKÁ UNIE
Evropské strukturální a investiční fondy
Operační program Výzkum, vývoj a vzdělávání

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

www.futuropolis.cz